

INHOUD

Aria 9

Variaties 17

Aria 159

Epiloog 165

Verantwoording 171

Literatuur 191

Dankwoord 200

Mijn moeder bestond uit twee personen. De ene was vitaal en onverschrokken, reed met haar deux-chevaux over de besneeuwde Mont Blanc omdat ze niet van tunnels hield, maakte van oude lappen nieuwe kleren, en liet zich niet door geldgebrek of ander ongemak van de wijs brengen. Ze maakte er iets van. Maar soms, sluipend en toch abrupt, transformeerde ze en werd iemand anders. Ze raakte gespannen, werd bang, sliep niet meer, verloor de greep op zichzelf en de wereld. Ze klampte zich aan ons vast, en wij, vier kinderen en een vader, deden ons uiterste best om haar te redden uit dit gapende ravijn waarin alles wat van waarde was voor haar verdween en geen houvast meer bood.

Het was alsof er een monster was gekomen om haar mee te nemen. Er was geen kruid tegen gewassen: ze leek bezet door een duistere kracht die zich niet liet verjagen. Op een gegeven moment was die uitgeraasd. Maar hij kwam altijd weer terug.

Het was beangstigend, en raadselachtig. En altijd weer kwam het als een hardhandige verrassing, een onverhoedse aanval, al kon je achteraf wel de tekenen zien. Het had iets met moeheid te maken, met te veel hooi op haar vork. Je voelde een spanning van het goed willen doen en er niet meer tegenop kunnen. Een strijd tussen levensdrang en instorting. Je zag het aan haar ogen, hoorde het aan haar

stem: ze werd onvaster, gleed weg in een ander rijk, raakte in de greep van iets waar je niet bij kon komen. En op een kwade dag was het pleit beslecht, de vitale krachten waren verjaagd, en ze was ten prooi aan duistere krachten die haar vaak pas maanden later weer lieten gaan als ze uitgevoerd waren. Dan keerde ze weer terug naar het gewone leven. En naar ons.

Het kwaad had verschillende gezichten. Naast dit monster dat periodiek ons huis en haar zelf binnendrong, als een bezettende macht, was er de Oorlog. Ook voor een naoorlogs kind was de schaduw hiervan voelbaar, in de verhalen en in de angsten. Mijn moeder had altijd een koffer klaarstaan voor het geval ze opeens met vier kleine kinderen moest vluchten. Anne Frank voelde als iemand die je had kunnen kennen, zo nabij waren haar dagboek en de plek waar ze zat ondergedoken. En de oudste broer van mijn vader, diens beste vriend, was vlak voor de bevrijding door Duitse militairen doodgeschoten, wat hem een vaste plaats bezorgde in gemis en herinnering. De Duitsers waren het kwaad. Maar ook hierin zat een raadsel, want de Duitse cultuur had het mooiste voortgebracht aan literatuur en muziek – het werk van Joseph Roth, Stefan Zweig, Thomas Mann hoorde voor mijn ouders tot de hoogste regionen van de wereldliteratuur, en ja, Bach was de absolute top.

Ook hier, net als bij mijn moeder, voelde ik de drang om het te begrijpen, om de strijd tussen de krachten van het leven en de vernietiging te doorgronden. Om het monster bij de staart te pakken. En, in mijn overmoed, te temmen.

Het kwaad kreeg in de loop van het leven andere woorden en invullingen. Demonen en duivels maakten plaats voor de wetenschap, de taal van factoren, categorieën en condi-

ties, met de variërende perspectieven die bij verschillende vakgebieden horen – van stoornissen in de hersenen (chemische kortsluiting) tot het opgroeien in een haatcultuur, van vroegkinderlijke verwaarlozing, hechtingsproblemen en een empathisch tekort, tot de druk van het systeem en de angst voor uitstoting.

Toereikend was de taal van de wetenschap niet. Na alle exercities in haar domeinen bleef ik dikwijls met lege handen zitten, alsof de kern niet geraakt was, of direct weer ontsnapte. Het was in elk geval belangrijk om de ervaringswereld vast te houden. En de taal van de verbeelding bleef door alle wetenschappelijke ordeningen heen een vitalere vorm van expressie die directer en blijvender kon raken dan de taal van de factoren en de statistische verbanden.

Het zoeken naar de goede woorden en passende noemers bleef me bezighouden. Want het woord is niet onverschillig. Het maakt uit of het kwaad gezien wordt als boodschap van bovenaardse krachten, of als werking van de natuur. Of, de sociologische manier van denken: als voortkomend uit mensen en hun verhoudingen. In het laatste geval geen heksenverbrandingen of zoenoffers om het kwaad te weren of goden en geesten gunstig te stemmen, maar onderzoekende vragen naar wie de macht heeft anderen kwaad te doen, om welke redenen, en met welke middelen. Wat de destructieve patronen zijn, en waar het kwaad wordt gelegd, soms tegen de bewijzen van het tegendeel in. En het besef hoeveel kwaad valse beelden kunnen doen. Het voorbeeld van het demoniseren van Joden lag vers in het geheugen.

Dat laatste vormde voor mij een van de drijfveren van mijn vak, de sociologie: het belang van mythen jagen, omdat valse mythen zoveel kwaad kunnen doen. Mythen over

de superioriteit van de ene groep, en de macht die deze zich toe-eigent om op grond van die claim over anderen te heersen of hen te vernietigen. De macht van het beeld, de macht van het woord – hoe ongelijkheid wordt gecreëerd en gecontinueerd, wie bepaalt wat goed en kwaad is, beschaafd en onfatsoenlijk, kundig en onwetend. De noemers verschillen, maar de vraag blijft hetzelfde: wie heeft de macht om te definiëren wat de norm is en wat de afwijking, en in welk vat dat wordt gegoten? Wie heeft de bevoegdheid over wie te oordelen, in welke verhoudingen voltrekt zich dat en hoe krijgt dat organisatorisch vorm? En wat zijn de gevolgen van de benoemingen? ‘If men define situations as real, they are real in their consequences’, een uitspraak van de socioloog W.I. Thomas, werd mijn sociologisch motto. Het zijn basale vragen die zich altijd weer laten stellen bij gespannen verhoudingen tussen groepen, bij emancipatieprocessen en integratieconflicten. Ze vormen een soort sociologisch raamwerk dat ik me vroeg in mijn studie eigen maakte en dat altijd weer zinvol blijkt. Ook bij de vraag naar goed en kwaad.

Maar kwam ik verder? Ik kon het monster met omtrekkende bewegingen benaderen. Er werd iets blootgelegd, ik kon iets meer begrijpen van de condities waarin het kwaad vrij spel krijgt en aangewakkerd wordt, en wanneer het de terugtocht moet blazen en constructieve tendensen weer de overhand krijgen. Steeds weer kwam ik uit bij het beeld van de twee krachten binnen mensen, één op het leven gericht en één op destructie, op wat Freud *eros* en *thanatos* noemde: strevingen die in de loop van de tijd en in verschillende culturen uiteenlopende woorden kregen en verschillende invullingen, maar steeds opnieuw als polariteiten tegenover elkaar worden gesteld. Maar ze zijn, besefte ik steeds meer, verweven, gaan samen, roepen elkaar

op, vertonen een dynamiek die soms lastig te ontwarren is en die het leven doortrekt.

Het doortrok ook steeds meer mijn eigen leven, het onderwerp drong zich op. De buitenwereld liet zich ruimschoots van haar destructieve kanten zien. Ik had heftige dromen, de taal van het beeld werd indringender, de ontvankelijkheid voor muziek sterker. De klanken kwamen binnen alsof er geen huid of ander scherm tussen zat, in open verbinding met ziel en zintuigen.

De angst voor de om zich heen grijpende destructieve krachten liet zich niet goed verjagen, maar ook de troost van de schoonheid en van het goede wat me overkwam werd voelbaarder, de vitale ontmoetingen die soms weer vorm kregen in inspirerende projecten. Naast de destructie was ook de scheppende kracht voelbaar.

In al het innerlijke gewoel was muziek de stem die het helderst doordrong, zonder ruis en andere bijgeluiden. Muziek kon me als woordloze taal meevoeren naar een andere wereld waar een gevoel van geluk heerste, van tijdsloosheid, van bestaan en, tegelijk, opgaan in iets groters. Ik kon weer voelen als ik verdoofd was, de stilgevallen woorden en gedachten gingen weer bewegen, en vonden een ritme en orde waarin ik verder kon.

Dat gold ook voor het werken aan dit boek. Het thema – levensdrang en destructie – begon zich steeds sterker aan me op te dringen. Het was me te groot, maar het liet niet af. Het was onhanteerbaar, maar het drong aan. Ik luisterde steeds opnieuw naar dezelfde muziek, de Goldbergvariaties van Bach, dagenlang; ik had nauwelijks oor voor andere klanken. Ik herkende de afwisseling van lichtheid en melancholie die ook voor mij de grondtoon vormde. Het werd de structuur waarin ik dit boek kon schrijven.

VARIATIES

Goed en kwaad – het is een van de basisordeningen in het bestaan die iets van haar helderheid verliest als je ouder wordt. Maar er is, ook voor mij als naoorlogskind, één symbool van het kwaad dat niet afzwakt of troebel wordt, en dat is Hitler en de Holocaust: de ultieme misdaad, die vijftenzeventig jaar na dato nog steeds als het grote schrikbeeld geldt. Ze is opgeslagen in het historisch geheugen, onderwerp van een continue stroom boeken en spreekt tot de verbeelding van film- en theatermakers. Als je dicht bij het kwaad wilt komen, in aanraking met de kracht van de destructie, en wilt begrijpen wat zich dan van mensen meester maakt, kom je vroeg of laat terecht bij de vernietigingskampen van de nazi's.

Het is uiterst deprimerende literatuur die zich in je nestelt, met hoeveel distantie je ook probeert te lezen. Het is als giftige stof waar je niet al te lang aan blootgesteld moet worden omdat deze je aantast, je organen, je hoofd, je ziel. Waarvan je moet herstellen door de aanraking met het goede, eten, vriendschap, liefde, noem maar op, als het maar leven brengt en de kilte van de destructie verjaagt. De poging het kwade te doorgronden brengt het nabij, en wekt het verlangen naar constructieve krachten, als weerwerk om niet meegesleurd te worden in de afgrond. Dit gaat verder dan een mentale exercitie, het verkennen en

ervaren van vitale krachten gebeurt vanuit de drang tot zelfbehoud.

Maar mijn gang leidde allereerst naar het kwaad: de zuigkracht hiervan bleek groot, de drang om het te ontsluiten koppig, alsof ik pas door greep te krijgen op het kwaad bij het goede kon komen – dat gaandeweg in het boek aan kracht wint en meer stem krijgt.

Maar eerst het kwaad, daar viel niet aan te ontkomen.

Te midden van alle gruwelijke beelden en geschriften over de Tweede Wereldoorlog is er één document dat me niet loslaat en harder treft dan alle desolate beschrijvingen van leven en dood in de kampen: een fotoboekje uit Auschwitz, *Een dagje uit*. Het toont foto's van lachende gezichten van kampcommandanten en hun helpsters (*Helferinnen*) die zich even kunnen ontspannen tussen hun macabere arbeid door, in een rustoord in de bergen niet ver van Auschwitz, Solahütte, bestemd voor concentratiekampwerkers als beloning voor hun inspanningen. Het zijn foto's uit een album van de assistent van nazicommandant Richard Baer, Karl Hoecker, na de oorlog gevonden door een Amerikaanse officier in diens appartement in Frankfurt. Je ziet jonge vrouwen met vrolijke gezichten, breed lachende mannen, allen in nazi-uniform, aan de zijkant een accordeon spelende man. Hier wordt plezier gemaakt. De vrouwen zitten opgewekt op een houten hek en krijgen bosbessen uitgedeeld door de commandant; op een volgende foto laten ze, vrolijk, hun lege bakjes zien.

Het zijn gewone gezichten. Ik speur naar tekenen waarin deze mensen anders zouden zijn, een harde blik, een wrede mond, merktekens waarin ze van ons verschillen, maar ik kan ze niet vinden. Op een foto zie ik een vrouw met een pruilende mond, misschien heeft zij toch enige moeite met haar dagelijks werk in het kamp? Volgens het

onderschrift trekt ze expres een teleurgesteld gezicht omdat ze minder bessen kreeg dan de anderen.

De ongemakkelijkheid die dit oproept valt niet af te schudden: hadden ook wij, had ook ik, dit kunnen zijn? Hoe valt hun vrolijkheid te begrijpen als je weet wat hun dagelijkse bezigheden zijn, waar ze even vrij van hebben en zo weer naar terugkeren? Het lijken zulke gewone mensen, het had verre familie kunnen zijn. Waarin zit het verschil? Is er wel een verschil? Wat maakt het verschil? En waarom wil je dat vinden: in de hoop dat het 'andere mensen' zijn? Uit angst dat dat niet zo is? Om uit te komen bij de verontrustende vraag: kan iedereen, als de situatie daarom vraagt, een beul worden?

Het is een vraag die mensen generaties lang heeft bezighouden: romanschrijvers, cultuurbeschouwers, historici, psychologen, sociologen, filosofen. Ze komen met verschillende begrippen aandraven, leggen andere accenten, zoeken andere verbanden; ze verdiepen zich in het karakter, de condities, de werking van het systeem, de dynamiek tussen leiders en volgelingen, beulen en slachtoffers. Over waarom moordenaars doden is veel geschreven. Maar genocide vereist nog iets anders, iets extra's: voorwaarde is dat de staat en de stemming het gedogen.

Valt er naast het aangeven van de condities en de werking van het systeem ook door te dringen in de binnenwereld van de beulen? In het psychische systeem, hun mentale wereld?

Het is spoorzoeken, je weg vinden in een dans van begrippen die elkaar raken, overlappen, soms ook een andere route inslaan. Gewetenloosheid, gebrek aan empathie, ouderlijke verwaarlozing, opvoeding, cultuur, de dwang van de situatie, de invloed van het netwerk, gevangen in het systeem, angst, ambitie, gedachteloosheid, de banali-